

KÖNYVSZEMLE

Kárpátalja története. Örökség és kihívások. Monográfia

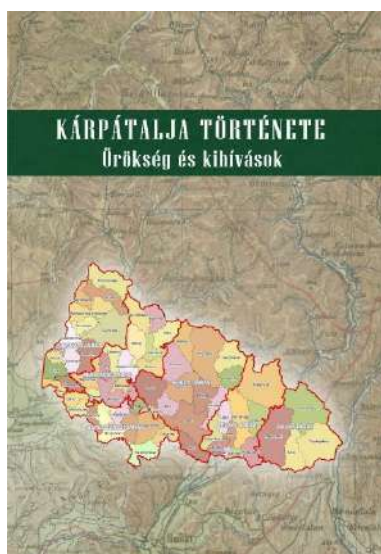
A szerkesztőbizottság elnöke: Brenzovics László

Főszerkesztő Csatáry György

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – 'RIK-U' Kft. kiadása

788 lap, számos kép-, térkép- és ábramelléklettel

Beregszász–Ungvár 2021.

Nem lehetett könnyű vállalkozás az a munka, amelynek „szerzői számára nem volt egyszerű feladat a különböző történelmi korszakokban megtalálni és meghatározni azt a történelmi teret, amely a lehető legjobban megközelíti a mai Kárpátalja területét.” Pedig a szerzők többségének (ahogyan az előszó a 12. lapon leszögezi) éppen ezt a problémát kellett megoldania. Ha Kárpátalja a történelmi múltban földrajzi fogalomként létezett is, politikai, igazgatási egységként azonban csak a két világháborút lezáró békerendszerek nyomán jött létre. Akkor sem a helyi lakosság

óhajainak, s még kevésbé érdekeinek megfelelően, hanem szomszédos államok hatalmi ambícióihoz igazítva.

Nem csoda, ha a jelen kötet mindenekelőtt – a téma történeti, tehát időrendi tárgyalását megelőzve – a térség közigazgatásának, népességének és helységneveinek az utolsó bő száz évben végbement változásaival ismerteti meg az olvasót. A trianoni békediktátum annyira nem tisztelte a múltat, hogy az elcsatolt – ma 12 752 km² kiterjedésű, 2020 januárjában 1 253 641 lakosú – Kárpátalja 1919-ig nemhogy nem alkotott politikai egységet, de a történelmi Magyarországnak egyetlen vármegyéje sem akadt, amely teljes egészében az új, akkor a csehszlovák hatalom fennhajtósága alá került volna. Molnár D. István precíz részletességgel mutatja be az elmúlt száz év uralomváltásai során kialakított közigazgatási rendszereket, a változó egységek (zsupák, okresek stb.) mindig módosított határait, a bennük lakó népességet. Már az ugyancsak általa írt népességváltozás fejezetben szembesülünk a magyarság fogyó arányával, amely az 1495-i adóösszeírásból kikövetkeztetett 65%-ról (a ruszinok

32%-ot tettek ki), a 20. századot lezáró 2001-i 12,5% magyar anyanyelvűre csökkent, amely mellett az ukránok aránya 80%-ra nőtt. (A ruszínokat egyébként sem a szovjetrendszerben, sem a független Ukrajnában nem tekintették / nem tekintik önálló nemzetiségnek, hanem kárpát-ukránként kezelték / kezelik.) Talán az ő feladatánál is nehezebb volt Dobos Sándoré, akinek a községnévátvitások szövevényén kellett átküzdenie magát. A dualista időszak 1898-i helységnév reformja során nemcsak a történeti Magyarország azonos nevű településeit látták el előtaggal, hanem számos idegen (nemzetiségi) nyelvű helységnévet is megmagyarosítottak. Ezt azonban máig négy további „helységnév reform” követte, és hiába foglaltak állást a friss irányelvekben a hagyományos nevek visszaállítása mellett, ha azokról még az ungvári Hungarológiai Központ és a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség képviselői sem feltétlenül tudtak megegyezni. Még szerencse, hogy 1989–2000 között ilyen körülmények mellett is legalább 39 település kaphatta vissza régi nevét.

A kötet kronologikus fejezeteiben a szerzőknek egyébként dilemmát okozhatott az egyes országokon belüli kisebb-nagyobb térségek történetét feldolgozó munkák visszatérő kérdése, azaz, hogy mennyire térjenek ki az országos történelem feltételezhetően mindenki által ismert eseményeinek, folyamatainak tárgyalására. A hazai helytörténeti

munkákban erre kevésbé van szükség, hiszen iskolai tanulmányai során ezeket bárki megismerhette, egy határontúli feldolgozásban azonban nagyobb szükség lehet rá, hiszen az ottani iskolákban a magyar történelem nem foglal el olyan teret, mint idehaza, s amit oktatnak, az sem feltétlenül tükrözi a hazai történetírás megállapításait, szempontjait. Könyvírtheti a szerzők dilemmáját, ha az adott térség valamilyen országos jelentőségű eseménnyel, vagy kiemelkedő személyiséggel járult hozzá a történelem tágabb folyamatához. Kárpátalja esetében azonban kevés ilyennel találkozhatunk, ami keveset az érintett szerzők igyekeztek is kihasználni. Végül azonban más-más arányban vállalták az országos történet általánosabb problémáit, de ha helyet is adtak azok ismertetésének, röviden, mintegy dióhéjban tették.

És ez a dilemma nem enyészhetett el a Kárpátalja idegen hatalom alá kerülését követő fejezetekben sem. A térség a csehszlovák, majd a szovjet, mára az ukrán állam részévé válva ezen országok történetének lett részesévé, amit viszont az anyaországi olvasók ismernek kevésbé. Nagyobb szükség mutatkozott tehát az általánosabb áttekintésre, amit az adott fejezetek szerzői vállaltak is. Ennek is következménye, hogy az 1918-cal kezdődő száz év (az utolsó fejezet záró dátuma 2019) bemutatása a kötetnek csaknem felét (382 lap), az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna 30 évéé az egész egyhatodát (120 lap, 15%) foglalja el. Az ezt az időszakot felölelő fejezetekben több

a háttér információ, de több a – hazai olvasó előtt kevésbé ismert – részletkérdés is, a térséghez kapcsolódó nevezetesebb helyszínek, személyek bemutatása.

Szerzőknek ezen túl esetenként állást kellett foglalniuk a területet csak a 20. században birtokba vevő államok tudósai által kreált elméletekkel kapcsolatban is, amelyek az új uralmat saját őseik – forrásokkal nem feltétlenül alátámasztható – korábbi jelenlétének bizonygatásával, és a magyarság szerepének eltorzításával igyekeztek megerősíteni.

A nehézségekhez képest a történeti áttekintés világos, jól áttekinthető fejezettel kezdődik. Hiszen az őskorban Kárpátalját sem igazgatási határok, sem etnikai elkülönülés nem jellemezték, s – kissé ironikusan fogalmazva – megörökíthető eseménytörténete sem volt. Rácz Béla feladata így az maradt, hogy a régészeti leletek alapján a terület gazdasági- és életviszonyait foglalja össze. A térség – amely szerinte egyszerre volt vonzáskörzet és határvidék – kedvező természeti adottságaival régtől fogva vonzotta az ide települőket.

A magyar középkor bemutatását Kész Barnabásnak cáfolattal kell kezdenie. A szovjet (és általában a szláv orientációjú) történészek szerint őseink a szlávok által már belakott térségen a honfoglalás során csak mintegy „nyári záporként” vonultak át, hogy azt majd csak a 12–13. században vegyék ténylegesen birtokba. Szerzőnek is a régészet tanúságát kell segítségül hívnia, hogy

az írott források által még hiányosan dokumentált időszakban a magyarság folyamatos jelenlétét igazolja. A szinte dióhéjnyira szűkített előadás erőssége a modern tudomány néha nem feltétlenül igazolt hazai elméleteinek – mint a László Gyula által feltételezett kettős honfoglalásnak, ill. Makkay János korai türk-magyar betelepülésének – bemutatása. Ugyanakkor már Kész Barnabásnak is szembe kellett néznie azzal a kérdéssel, hogy mennyiben tud összeköthető folyamatokat találni a mai Kárpátalja különálló igazgatási egységekre (megyékre) sorolt tagjaiban. Valós politikai kapocs hiányában a térség egyes megyéit, jelentősebb várait, nemes családjait sorolja fel. Ehhez a módszerhez azután a későbbi szerzők közül is többen fordultak.

A három részre szakadt Magyarország korszakát Csatóry György feldolgozásában ismerhetjük meg. Munkáját megkönnyíthette, hogy a 16–17. században a térség szervesen kapcsolódhatott az országos eseményekhez, területe hol a Habsburg Magyarországhoz, hol Erdélyhez tartozott, aminek során legalább nagy vonalakban ismertetnie kellett a változásokat kiváltó eseményeket. Kárpátalja területén a 16. században sajátos kapcsolatot hozott létre a rohamosan terjedő reformáció, amelynek több nevezetes pártolója és helyi képviselője is akadt, mind a birtokosok, mind a prédikátorok között. A fejezetet Thököly Imre fejedelemisége majd a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc zárja le,

amelynek gazdag helyi vonatkozásai kiemelt helyet kapnak a kötetben. Ezzel szemben a 18. században a térségben nem bontakozott ki országos szintű esemény, birtokosai között sem találunk nevezetességeket, ismertetése – Molnár Ferenc tollából – így elsősorban a Habsburg uralom alatt döntő szerepet betöltő Schönborn uradalom sorsára, valamint a munkácsi görögkatolikus egyházmegye kialakulására szorítkozik. Több lehetőség nyílt az 1790–1914 közötti fejezetek három szerzője előtt. A reformkorról Dancs György írt, nem feledkezve meg a magyar jakobinusok mozgalmáról (a munkácsi vár több elítélt börtöne volt), a reformkori országgyűlésekről (amelyeken a felmerülő kérdésekben a térség megyéinek küldöttei sem feltétlenül értettek egyet), de kitérve e fél évszázad regionális társadalmi, gazdasági, és egészségügyi viszonyaira, kiemelve a térséget különösen sújtó kolerajárványt. Az 1848–1849-i eseményekről és a neoabszolutizmus koráról ismét Molnár Ferenc írt, ezúttal is több teret szentelve a helyi vonatkozásoknak. Az 1849 elején Debrecenbe költöző kormány fokozott figyelmet szentelt Kárpátaljának, hiszen irányából volt várható az oroszok betörése. A térséget tehát katonailag igyekeztek erősíteni, a hadvezetésben fontos szerepet juttatva Kazinczy Lajosnak (akit 14. aradi vértanúnak is szoktak nevezni). Figyelemreméltó, hogy egyes ruszin politikusok már a neoabszolutizmus éve-

iben felvetették a térségben az autonómia tervét, ami azonban Bécsben nem talált meghallgatásra.

A dualizmus fejezet – szerzője Braun László – rövid politikai áttekintését a bő fél évszázad alatt végbement gazdasági fejlődés ismertetése követi, de szerző nem térhetett ki a korszak két kritikus problémájának, a nemzetiségi kérdésnek és a térséget különösen sújtó kivándorlásnak a tárgyalása elől sem. A magyar uralmat az I. világháborúról szóló rövidebb fejezet zárja, szerzője Suslik Ádám. A front közelsége, az oroszok betörése miatt a térség lakossága testközelből élhette meg a háborút, amely tízezret meghaladó áldozatot szedett a térségben.

A kötet második felét kitevő idegen uralom történetét Szakál Imre a háborút követő zavaros helyzet ismertetésével indítja, amikor a térségbe behatoló cseh, román és ukrán alakulatok igyekeztek maguknak minél nagyobb részt biztosítani a reménybeli zsákmányból. Megtudjuk, hogy a terület délnyugati, tisztán magyarlakta sávjának az anyaország mellett maradását az akadályozta meg, hogy itt haladt végig a Romániát és Csehszlovákiát majdan összekötő egyetlen vasútvonal. Végül Kárpátalja az újonnan létrehozott Csehszlovákia részévé vált. A békeszerződésben a csehszlovák kormány kötelezte magát, hogy Kárpátaljának Podkarpatszka Rusz néven autonómiát biztosít, de ígéretét 1938-ig nem teljesítette. A birtokbavélt békesen végrehajtott katonai megszá-

lás vezette be, aminek a magyar lakosság sem állt ellen, mivel ideiglenesnek tekintette. A benesi állam a nyelvhasználatban egyébként megengedőnek mutatkozott: ha valamely közigazgatási egységben a kisebbség aránya elérte 20%-ot, nyelvét használhatta.

Két kisebb fejezet foglalkozik a területi revízióval és a Magyar Királysághoz visszatért Kárpátaljával, mindkettőt Szőlősi Nóra írta. Ezúttal az eseményeket megelőző nemzetközi helyzetről is olvashatunk. A bécsi döntéssel visszajuttatott, majd a magyar honvédség által megszállt két terület kezelése végül is eltért egymástól, s hiába próbálkozott a Teleki kormány autonómia ígéretével, politikai képviselő (országgyűlési helyek, igaz, nem választás, hanem behívás alapján) megadásával megnyerni a helyi lakosságot, az anyaországiak előnyben részesítése a hivatalokban, az igazolások, internálások sokat rontottak a viszonylagos csehszlovák demokráciához szokott lakosság közérzetén.

A II. világháború után a térség a Szovjetunió történetének legkritikusabb szakaszában került a nagyhatalomhoz. A késő-sztálinista időszak fejezete – szerzői Molnár D. Erzsébet és Szamborovszkyné Nagy Ibolya – persze a magyarországi olvasó számára is több ismerős, hazánkéhoz hasonló jelenséget tartalmaz. Kárpátalja is átszenvedte a háborút követő évek minden keservét, a megtorlást, a lakosság elhurcolását, deportálását (málenkij robot, Gulag),

sőt annál is többet, mint ami bennünket az anyaországban sújtott (politikai ellehetetlenítés, állampolgári jogok megvonása, emberi jogok negligálása). A kárpátaljai magyar fiatalokat például politikai okokból jó ideig nem sorozták be a szovjet (Vörös) hadseregbe, helyette a Donyec medence bányáiba vitték dolgozni. Mikor azonban a koncepció megváltozott, a hazatérteknek mégis be kellett vonulniuk a hadseregbe. Az áldozatok pontos száma a szovjet adminisztráció szervezetlensége miatt követhetetlen, de amikor 1945 júliusában a helyi kommunista vezetés körlevelet adott ki arra vonatkozóan, hogy minden településen írják össze a hadifogoly- és munkatáborokban tartózkodó személyek névsorát, erre a listára 30 ezer név került.

A sztálinizmust követő időszak több fejezet mutatja be, amelyekben a szovjet belpolitika libikókájának lehetünk tanúi. Enyhülések és szigorítások váltogatták egymást, megint csak sok hasonlóságot mutatva a szovjet mintát követő, ugyancsak ingadozó magyarországi politikával. Az egyes fejezetekben több szerző is feladatot kapott, a politika- és gazdaságirányítás egyes szakaszairól Váradí Natália, Császár István és Molnár D. Erzsébet írtak, a közoktatásról és a valláspolitikáról pedig Szamborovszkyné Nagy Ibolya. A mezőgazdaságot a nálunk is ismert kollektivizálás, és az éghajlatnak nem megfelelő növénykultúrák elterjesztésének kísérletei sújtották. A szűk, terméketlen talajú, addig főleg állattartás-

sal foglalkozó hegyi falvakban azonban a létrehozott kolhozok ráfizetések maradtak, az erőltetett növényekről pedig annyit, hogy a hegyvidéken az éghajlat még a kukoricának sem volt megfelelő. A magyarnyelvű oktatást korlátozták, a magyar iskolákban az orosz (nem az ukrán!) nyelv tanulását erőltették, aminek kudarcához az érzelmi ellenállás miatt az is hozzájárult, hogy nem dolgozták ki tanításának a módszereit. Betiltották a görög-katolikus egyház működését, s híveit az ortodox egyházba kényszerítették. Számos akadályt (templomelvétel, papok meghurcolása) gördítettek a kereszténység nyugati vallásainak (római katolikus, református, evangélikus) főleg magyarnyelvű hívei elé. Az alaphelyzet ugyan a sztálinizmus bukása sem változott, az enyhülés időszaka mégis hozott változásokat. A magyarság számára kedvező volt, hogy 1963-ban megindult az Ungvári Állami Egyetemen a magyar szakos képzés, 1967-től vált önálló újsággá az addig a Zakarpatzka Pravda cikkeit csupán fordításban közlő a Kárpáti Igaz Szó. A brezsnyevi korszak fejezetének a kötet egyenesen a „*dolce vita*” címet adta, amely a korábbi zűrzavar helyére egyfajta létbiztonságot, a konformizmus nyugalmát hozta. És az egyes fejezetekben az addigi katasztrófális életszínvonal javulásának jeleit is megtaláljuk.

Három fejezet jutott az Ukrajna függetlenné válásával (1991) kezdődő három évtizednek. A politikatörténetet, az egyes választások sajátosságait Darcsi Karolina foglalta

össze, amiből kiderül, hogy a demokratikusnak szánt átalakulásba már kezdetben is becsúsztak a kisebbségeket sújtó tendenciák, például a választási körzeteknek az etnikai határoktól jócskán eltérő kijelölése. A terület autonómiájának elérése szándékával olyan felmérést készítettek, amely szinte népszavazással volt egyenértékű, de a törekvés most is kudarcba fulladt. A megválasztott államelnökök közül több is tett ígéretet a kisebbségi jogok tiszteletben tartására, de ezeket nem tartották be.

A kötet két utolsó fejezete akár egy antik színdarab tragikus befejezése is lehetne, csak éppen a katarzis, a feloldódás hiányzik belőle. Orosz Ildikó a magyar nyelvű oktatásról ír, Híres-László Kornélia a társadalmi viszonyokról, de mindkettőben dominálnak – néha átfedésekkel – a legutóbbi évtizedekben a magyarságot (és általában a kisebbségeket) sújtó politika részletei.¹ A visszalépés még a szovjet kisebbségi politikához képest is nyilvánvaló. Pedig a magyar állam az elsők között ismerte el Ukrajna függetlenségét, elsőként nyitott nagykövetséget, elsőként írta alá a kárpátaljai magyarok sorsát leginkább meghatározó, a két ország közötti alapszerződést. Orosz Ildikó azonban hiányolja, hogy az optimista Antall kormány elfelejtett garanciákat beiktatni a nemzetiségi kérdés hatékony kezelésére. A romló viszonyok a lakosság kivándorlási kedvének növekedését váltották ki, nemcsak a magyarok között. A ka-

tarzist ezúttal is az optimizmus helyettesíti. Híres-László Kornélia szerint még nem telt el annyi idő, hogy valójában érzékelnünk tudjuk a nyelvtörvények megvalósulásának határait, mert a magyar nyelv presztízs-növekedése és az anyaországból érkező politikai támogatás még mindig ellensúlyozza az ukránosító erőket. A valóságos következményekre csak a jövőben tudunk választ adni.

A Kárpátalja múltját – és bizonyos fokig jelenét – bemutató kötet a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola történészeinek tudományos igényű munkája. A szerzők által felhasznált anyagot tekintve mégis bizonyos kettősséget tapasztalhatunk. A régebbi korokkal foglalkozó fejezetek elsősorban nyomtatott szakmunkákra támaszkodnak, míg a 20. századi részeknél helyet kapnak a levéltári források is. A felhasznált szakirodalomban több historiográfiai korszak munkáit fedezhetjük fel. Kárpátalja kutatása már a dualizmus korában megindult – többször találkozunk a térség karizmatikus tudósának, Lehoczky Tivadarnak a nevével –, ez folytatódhatott a csehszlovák korszakban, amit a lábjegyzetekben idézett címek tanúsítanak. Megélénkült a kutatás az 1990/1991-i fordulat után is, némileg pótolva a szovjet korszakban bekövetkezett stagnálást. Több lábjegyzet hivatkozik magyarországi egyetemeken készített, esetleg már megvédett PhD értekezések kéziratára, és természetesen megtaláljuk az anyaországi szakirodalom legfonto-

sabb munkáit is. Az újabb idősza-
kokkal foglalkozó fejezetekben
ugyanakkor a szakirodalmi és levél-
tári források mellett visszaemlékezé-
sek, a szerzők által készült „mélyin-
terjúk” anyagával is találkozunk. Ez-
által közelebb kerül hozzánk, mint-
egy megelevenedik a múlt, a számos
helyi példa, a közölt névsorok a má-
val – a reménybeli helyi olvasókö-
zönsséggel – kötik össze a közelmúlt
eseményeit.

Szerzők ugyanakkor eredménye-
iket olvasmányos formában, az in-
formációkat nem egyszer saját ma-
guk által készített képekkel, maguk
által tervezett vagy szerkesztett tér-
képekkel, táblázatokkal alátá-
masztva tárják eléink. A dualizmus-
kori hangulatot pedig több archív,
korabeli képeslap alapozza meg. Bi-
zonyára nem szándékos, de a tragi-
kus befejezést nyomatékosítja, hogy
a két utolsó fejezetben már egyálta-
lán nem találunk képeket, s tábláza-
tot és diagramot is csak elvétve. A
tudományos igény ugyanakkor nem
zárja ki, hogy szerzők esetenként a
múlt, vagy a korabeli közhangulat
könnyebb fajsúlyú, néha groteszk je-
lenségeire, megjegyzéseire is utalja-
nak. Ilyen kitérő annak említése,
hogy a csehek, románok és ukránok
vetélkedését az I. világháborút köve-
tően George Kennan korabeli ameri-
kai diplomata lopott dinnyén civa-
kodó kisfiúk marakodásához hason-
lította. Groteszk javaslattal találko-
zhatunk 1920. október 28-ával kap-
csolatban, amikor a Csehszlovák
Köztársaság kikiáltásának első év-

fordulóján Beregszászban csehszlovák zászlókat kellett volna kitűzni, de ilyent az új hatalom nem tudott eleget biztosítani. Az új hatóságok így azt javasolták, hogy a lakosok a magyar trikolor alsó, zöld sávját levágva, a piros és fehér színnel fejezzék ki a csehszlovák állam iránti hódolatot. Később, mivel a Magyarországhoz való visszatérés után a közigazgatás pozícióiba a helyi várományosok helyett sok anyaországi került, azokat „anyásoknak”, vagy a – nálunk is ismerős – „ejtőernyős” kifejezéssel illették. De még a szovjet időszakban is születhettek komikus megfogalmazások. Miután a hruscsovi időszakban a hivatali decentralizáció során a gazdaságirányításban még az ipari- és agrárszféra felügyeletét is elválasztották egymástól, arra a kérdésre, hogy hova kell mennie panaszával valamely bántalmazott embernek, az az ironikus válasz született, hogy ha kalapáccsal verték fejbe, akkor Nagyszőlősrre, ha sarlóval, akkor Beregszászba, nyilván mivel e két településen volt a két ágazat irányító központja. A nálunk is ismert Rakéta porszívót a brezsnyevi jólét „ikonikus” jelképének tekintetni nyilván a fejezet szerzőjétől is ironikus megfogalmazás. Gorbacsovot pedig az alkoholfogyasztást visszaszorítani akaró rendeletei miatt „ásványvíz titkárnak” nevezték. A statisztikák azt igazolják, hogy intézkedései nyomán az alkoholfogyasztás ugyan nem csökkent, de a fekete piac színesedett.

A kiadvány megjelenését a Nemzeti Együttműködési Alap, Magyarország Miniszterelnöksége, valamint a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. támogatta, de szerkesztők a közreműködők sorában megemlítik még a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Nyírtéti Református Egyházközség Jövőjéért Egyesületet és a Kárpátaljai Magyar Főiskoláért Jótékonyági Alapítványt.

Ha a recenziót a kötet szerzői előtt álló szakmai akadály hangsúlyozásával kezdtük, hadd fejezzük be ismét a szerkesztőktől származó idézettel, összefoglalással céljukat illetően, és ajánlásukkal az olvasóknak. „A kiadvány a mai Kárpátalja területének történetét mutatja be az őskortól a jelenkorig; összefoglaló jellegű munka, ahol a szerzők által fontosnak tartott témakörök jelennek meg. Ajánljuk mindazoknak, akik betekintést kívánnak nyerni a mai értelemben vett Kárpátalja sokoldalú múltjába és jelenkori történetébe.” Megállapíthatjuk, hogy szerzők a bevezetőben jelzett nehézséget eredményesen küzdötték le, céljukat teljesítették, és reméljük, kötetük mind a határon túli, mind a hazai olvasók elismerését elnyeri.

Iff. Barta János
történész, professor emeritus,
Debreceni Egyetem

¹Az ukrán nyelv- és oktatáspolitikai kedvetlen változásairól a Debreceni Szemle 2021/1. számában közöltünk szemléletében a fentiekkel megegyező tanulmányt: Dolinai Zsuzsanna: *A nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása a független Ukrajnában.* (Szerk. megjegyzése.)